

ก่อนที่จะได้พิจารณาว่าวรรณคดีเรื่อง อิเหนา ได้แสดงค่านิยมทางสังคมไทยในยุค
ต้นรัตนโกสินทร์ไว้ในลักษณะใด ผู้เขียนจะขอกล่าวถึงความหมายของค่านิยมของสังคม ซึ่ง
มีนักสังคมวิทยาหลายท่าน ได้ให้คำจำกัดความไว้

รองศาสตราจารย์ ประสาท หลักศิลา¹ อธิบายว่า ค่านิยมคือ สิ่งของ สถานการณ์
ภาวะ หรือหลักการ ซึ่งเป็นที่พึงปรารถนา หรือเป็นที่ยกย่อง และเป็นที่ใสสะอาดหาของผู้คน
ส่วนใหญ่ของสังคมหนึ่ง ๆ

ดร.ไพฑูริย์ เครือแก้ว² อธิบายว่า ค่านิยมของสังคมหมายถึงสิ่งที่คนสนใจ สิ่ง
คนปรารถนาจะได้ ปรารถนาจะเป็น หรือกลับกลายมาเป็นสิ่งที่คนถือว่าเป็นสิ่งบังคับ ต้องทำ
ต้องปฏิบัติ เป็นสิ่งที่คนบูชา ยกย่อง และมีความสุขที่จะได้เห็น ได้ฟัง ได้เป็นเจ้าของ

พระยาอนุমানราชชนน³ ได้อธิบายถึงค่าของสังคมว่าเป็นสิ่งที่สังคมควรปรารถนา
เพราะมีความเชื่อว่าสิ่งนั้นจะเป็นปัจจัยช่วยเขาให้เกิดความสุข ความเจริญ หรือก่อให้เกิด
สวัสดิภาพแก่ส่วนรวม

จากความหมายที่ได้กล่าวมาพอจะสรุปได้ว่า ค่านิยมทางสังคม คือสิ่งที่สังคมปรารถนา
และเชื่อว่าช่วยใหญ่ที่อยู่ในสังคมมีความสุข

¹ อานนท์ อากาศิรม มนุษย์กับสังคม: สังคมและวัฒนธรรมไทย (นครหลวงกรุงเทพมหานครบุรี:
โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, 2515) หน้า 114.

² เรื่องเดิม, หน้า 114-115.

³ พระยาอนุমানราชชนน การศึกษาเรื่องประเพณีไทย (พระนคร : ราชบัณฑิตยสถาน,
2505), หน้า 11.

สังคมไทยในแต่ละยุคแต่ละสมัยค่านิยมของสังคมย่อมเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา แต่เราสามารถทราบค่านิยมทางสังคมในอดีตได้จากวรรณคดี เพราะวรรณคดีชี้ให้เห็นถึงสังคม ทั้งในส่วนกว้างและส่วนลึก แสดงให้เห็นชีวิตในแง่มุมต่าง ๆ ซึ่งมีบางส่วนที่อยู่ในเนื้อเรื่อง แสดงถึงค่านิยมทางสังคมในยุคสมัยที่กวีแต่งวรรณคดีเรื่องนั้น ๆ

จากเรื่องอิเหนา ซึ่งเป็นวรรณคดีที่แต่งในยุคต้นกรุงรัตนโกสินทร์ พระมหากษัตริย์ เป็นผู้ทรงพระราชนิพนธ์ พระองค์ได้ทรงสอดแทรกชีวิตความเป็นอยู่ ของมนุษย์บางประเภท ไว้ โดยเฉพาะพวกชาววัง และคนในกรุงเทพมหานคร เมื่อทรงกล่าวถึงคนประเภทใดก็ทรง บรรยายลักษณะความเป็นอยู่ และความนิยมของชนชั้นนั้น ๆ ได้อย่างถูกต้องตามสภาพความเป็นจริง รวมถึงได้ทรงอธิบายถึงพระราชพิธีบางพิธีซึ่งได้กระทำจริง ๆ ในรัชสมัยของ พระองค์ ค่านิยมทางสังคมจากเรื่องอิเหนามือผู้หลายประการด้วยกัน ซึ่งผู้เขียนจะขอนำมา กล่าวเป็นข้อ ๆ ไป

1. ความเชื่อฟังผู้ใหญ่

เกี่ยวกับการเคารพเชื่อฟังผู้ใหญ่ นั้น เป็นประเพณีไทยที่ยึดถือสืบเนื่องกันมา แต่โบราณ ผู้น้อยต้องนับถือผู้ใหญ่ บุครธิดานับถือบิดามารดาและญาติผู้ใหญ่ ศิษย์นับถือครู อาจารย์ ลักษณะเช่นนี้เป็นลักษณะเด่นในสังคมไทยซึ่งวรรณคดีไทยส่วนมากจะสอดแทรกค่านิยมประเภทนี้ไว้เช่น จากเรื่องรามเกียรติ์ พระรามออกไปเดินป่าถึง 14 ปี เพราะเคารพคำสั่งของท้าวทศรถผู้เป็นพระราชบิดา จากเรื่องขุนช้างขุนแผน ขุนแผนเป็นผู้ที่มีความเชื่อฟังมารดา เมื่อมารดาคือนางทองประศรีสั่งห้ามไม่ให้ไปล้างแค้นขุนช้าง แม่ขุนแผนจะแค้นขุนช้างมากแต่ยอมเชื่อฟังมารดา เห็นได้จากตอนที่ขุนแผนพบกับมารดาว่า

วันนี้คำจ่าจะไปให้ถึงบ้าน

สับกบาลหัวเขียดให้เสียดไหล

ถูกผู้ขายตายเป็นไหนก็ตายไป

ซัดใจอีศอกก็ค้ำพันฟาง

นางทองประศรีห้ามว่า

ไปมาตีตีกว่าฆ่าขุนช้าง
ลูกของเจ้าเล้าก็มาหาเจ้าแล้ว
จงฟังแม่แต่เท่านั้นแล้วกลับไป

จะสืบสร้างบาปกรรมไปทำไม
ไซ้เชื้อแถวเจ้ายังมีอยู่ที่ไหน
พอจะได้ภาวนารักษากาย⁴

เรื่องอิเหนาได้แสดงค่านิยมของสังคมไทยในเรื่องนี้ไว้อย่างเด่นชัดเห็นได้จาก
บทบาทของตัวละครเอกในเรื่อง หรือบทสนทนาเช่น เมื่ออยู่ที่เมืองหมันหยานในครั้งแรกได้
รับสารจากท้าวกูเรปันให้อิเหนาเดินทางกลับเมืองกูเรปัน ถึงแม้จะไม่พอใจอิเหนาก็เดินทาง
กลับ

ครั้นอ่านเสร็จจึงสิ้นในอักษร
ให้อาลัยที่จะไกลเขาวมาลัย
จำจะไปทูลลาสองประหมัน

เราร้อนหฤทัยดังไฟผลาญ
จะเบือนบิตติค่านเห็นสุดที่
กลับไปกูเรปันกรุงศรี

หน้า 84

นางบุษบาแสดงให้เห็นถึงความเชื่อฟังบิดามารดาจากคำโต้ตอบที่นางเจรจากับ
อิเหนาเมื่ออิเหนาลักพานางไปไว้ที่ถ้ำ

อันพระชนนีบิดุเรศ
ทรงพระคุณเป็นพันคณนา
ยังไม่เคยละเมิดพระบรรหาร

เป็นที่เกิดเกศเกศา
จะให้เคื่องบาทากลใด
จะให้สัจย์ปฏิญาณกระไรได้

หน้า 523

⁴ กรมศิลป์ากร, เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน. (พิมพ์ครั้งที่ 14, พระนคร: ศิลปাবรรณา-
การ, 2513), หน้า 23.

ความเชื่อฟังผู้ใหญ่นั้นแม่แต่สตรีที่มีความโกรธแค้นอย่างนางจินตะหรายังต้องยอม
มาเข้าพิธีอภิเษกกับบิเหนา เห็นได้จากนางเจรจา กับ นางสการะวาที และนางมาหยาวิศมี
เมื่อทราบว่า จะต้องไปเข้าพิธีอภิเษกกับบิเหนา

หากเกรงพระชนกชนนี
นี้จำเป็นจำใจจรจรัด

หาไม่ฤที่จะผายผัน
จะต้องกลั้นแค้นไปทุกเวลา
หน้า 1051

นอกจากนั้นยังได้แสดงถึงโทษของการไม่เชื่อฟังผู้ใหญ่ให้เห็นประจักษ์ คือ เมื่อ
บิเหนาขัดคำสั่งของพระราชบิดาไม่ยอมไปเข้าพิธีอภิเษกกับนางบุษบา ทำให้บิเหนาต้องประสบ
กับความทุกข์ยากแสนสาหัส ต้องเร่ร่อนระหกระเหินติดตามหานางบุษบาเป็นเวลายหลายปี
จะได้พบกับความสุข

2. ความนิยมธรรมชาติ

ลักษณะความนิยมธรรมชาติเป็นลักษณะเด่นประการหนึ่งของวรรณคดีไทยซึ่งจะ
ขาดเสียมิได้ วรรณคดีเรื่องเอก ๆ ของไทยจะมีบทชมธรรมชาติทั้งในเมืองและตามป่าเขา
ลำเนาไพร ในบางครั้งการชมเป็นการบรรยายลักษณะของต้นไม้ ดอกไม้ และสิ่งสารพัด
อย่างถูกต้องตามความเป็นจริง แต่ในบางครั้งเป็นการชมแบบจินตนาการ ใช้กวีโวหาร การ
เล่นคำ เล่นสัมผัสในบทชมธรรมชาติ ทำให้เกิดความไพเราะ เพราะพริ้งเพิ่มขึ้น

ถ้าพิจารณาวรรณคดีในยุคต้นรัตนโกสินทร์จะเห็นว่ากวีถือว่าบทชมธรรมชาติเป็นสิ่ง
สำคัญ ผู้เขียนจะขอยกตัวอย่างจากเรื่องขุนช้างขุนแผน ซึ่งมีบทชมธรรมชาติที่ไพเราะอยู่
มากมาย เช่น ตอนที่พระพันวษาเสด็จประพาสป่า

ชมแถวแนวเดินเนินบรรพต
 วุ้งเวียงเชิงผาชาลาริน
 เปลวปล่องของผาศิลาชะงัก
 เค็งรังปริงปรูประดูกลาย

เป็นหลั่นลชัษซ้อนชะง่อนหิน
 คังเพชรนิลกระจ่างอยู่พร่างพราย
 เป็นตระพักชะงอกเง้อมคูเหงนหงาย
 งอกรายริมเชิงบรรพต⁵

คอนปลายงามยกทัพออกจากสวรรคโลก

แลเห็นเขาเงาเง้อมชะง่อนชะงอก
 ไตรมศรีกรีกก้องทองพนานต์
 เป็นชะวากวุ้งเวียงตะเพิงพัก
 บ้างใสศคหคยอยเหมือนพลอยนิล

เป็นกรวยโกรกน้ำสาครกระเซ็นชาน
 พลุปลานมาแต่ยอคศิขริน
 แงชะงักเง้อมชะง่อนล้วนก่อนหิน
 บ้างเหมือนกลิ้งพริ้วรอยห้อยเรียงราย⁶

จากเรื่องอิเหนา นอกจากบทชมธรรมชาติในป่าเขาลำเนาไพรแล้ว ผู้แต่งยังได้สะท้อนให้เห็นถึงความนิยมของพระมหากษัตริย์ และเจ้านายในยุคนั้นว่าสนใจในเรื่องความงามของธรรมชาติมาก ในเมืองของกษัตริย์แต่ละเมืองทั้งวงศ์เทวาและวงศ์ระตูจะมีอุทยานประจำเมือง ในอุทยานนั้นมีไม้ดอกนานาพันธุ์ เป็นที่สำราญพระราชหฤทัยของพระมหากษัตริย์และเชื้อพระวงศ์

ถึงจะเห็นได้จากตอนพรรณนาภาพอุทยาน เมืองกุเรบัน

ทิศใต้ภายนอกธานี
 มีงไม้หลายอย่างต่างพรรณ
 บ้างเผล็ดผลผลภรรยาอย

มีสระสวนศรีสะอาดหมัน
 ล้วนแกลงกลั่นสรรมาปลูกไว้
 ซอชอยชุกานบานไส

⁵ กรมศิลปากร, เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน (พิมพ์ครั้งที่ 14 ; พระนคร: ศิลปাবรรณา-
 การ, 2513), หน้า 23.

⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 665.

พางพันนรมสำราญใจ
 อันโบกซจรลีเสีเห่ียม
 ใสสะอาดปราศจากราคี
 มีพรตโกสมปทุมมาลัย
 เกสรร่วงลงในคงคา

มีคำหนักน้อยในวารี
 น้ำเปี่ยมเต็มปากสระศรี
 คังแสงแควมฉวีรจนา
 ทูมมานแย้มกลีบกลั่นกล่า
 พระพายพาหอมฟุ้งจรุงใจ

หน้า 6-7

ตอนท้าวคานาเสด็จไปเฝ้าที่ภูเขาวิลิตมาหรา

พระชมรุกชาติที่ริมทาง
 รมรินชั้นชฎระบัดใบ
 ลำควนหวานหอมระยวมแย้ม
 บางเมล็ดผลพวงดวงผกา
 คณานกโอบยบินมากินผล
 อันมิ่งไม้บนเทินเนินศิรี
 พางพันนิตพีคังสีชาด
 ชมพลางทางทรงรตมา

สูงส้างแล ระหงคงใหญ่
 ลมพัดกิ่งไกวไปมา
 พิกัดแกมแควเกดกฤษณา
 หลนกลาดคาชคาพนาดี
 เสียงพลครันครันกัตนหนี่
 ทวงที่คังค้อยอุตรา
 เคียรคาชควยพรตบุหงา
 ยังวิลิตมาหราบรรพต

หน้า 405

3. การละเล่นและมหรสพ

ในวรรณคดีเรื่องนี้ได้กล่าวถึงการละเล่นของไทยในสมัยนั้น เช่น ในตอนที่
 พรตมาเมืองกุเรปัน

บางคังบอนปลากัดนัคโกชน
 บางเล่นวีนวักนโคระตะ
 บางเล่นวาวคาลาควาพนัน

ทรหอคอกทนเป็นเคิมพัน
 ชนแพะแกะกระบือคชขัน
 ปากเป่าสั้นโหวาววีนวาวมา

ราตรีมีหนึ่ง ประชัน เชิด
บาง เลน เพลง ครึ่ง ทอน กลอน สัปดาห์

ฉลุล กลาย เลิศ เลขา
ทั้ง สุด ใจ โก ป้า สาร พัน

หน้า 5-6

การละเล่นที่กล่าวถึงมีทั้งที่หาดกลางแจ้งและที่หาในร่ม เป็นกีฬาที่เห็นที่มีกล่าวถึง
 ในวรรณคดีอื่น ๆ ด้วย ซึ่งทำให้ผู้อ่านได้รับความรู้เกี่ยวกับสังคมในยุครัตนโกสินทร์ มักเป็น
 การละเล่นชนิดที่มีการพนันขันต่อ เช่น ปลายัด โทชน วิ่งวัว เลนวาว แต่การเล่นเพื่อความ
 เพื่อกีฬาเพลินก็มีเช่นการเล่นเพลง การต่อสัปดาห์ ซึ่งเป็นการเล่นโต้ตอบด้วยโวหารที่คมคาย
 ของหนุ่มสาวในยุคนั้น

ส่วนการละเล่นชนไก่ก็นอกจากจะเป็นที่นิยมของชาวบ้านธรรมดาแล้ว ยังเป็นที่
 นิยมของเจ้านายเห็นได้จากตอนที่พันท้ายชนออกพรรณชนไก่ที่เมืองกาหลง

เมื่อนั้น
 จิตรัสแกออกพรรณา
 เราจะชวนกันชนไก่เล่น
 พวกเจ้าเขาก็คอยชำนาย

มีสาระบันหยีสู่กาหระ
 เจ้ามาวันนี้พิสักราช
 ให้เป็นฉาสกเกษมศานต์
 ในการเล่นไก่แต่ไรมา

หน้า 677

มหรสพที่กล่าวไว้ในเรื่องนี้มีทั้งมหรสพที่เล่นในงานมงคลและงานอวมงคล งาน
 มงคลที่มีในเรื่องนี้คืองานพิธีอภิเษกสมรส ซึ่งมีถึงสามครั้งด้วยกัน คือ งานฉลองก่อนจัดพิธี
 อภิเษกระหว่างระตูจระกา กับบุษบา ที่เมืองคาหา งานฉลองพิธีอภิเษกของอิเหนาที่เมือง
 กาหลง และงานพิธีอภิเษกของสังคามาระตากับกุสุมาที่เมืองปักมาหงัน ส่วนงานศพ มีหนึ่ง
 ครั้งคืองานพระเมรุที่เมืองหมันหยา

มหรสพที่เล่นในงานมงคลนั้นมีหลายประเภทดังนี้

1. โขน คือ การเล่นอย่างหนึ่งคล้ายละคร แต่สวมหัวจำลองต่าง ๆ ที่เรียกว่าหัวโขน มักนิยมเล่นเรื่องรามเกียรติ์⁷

2. ละคร คือการมหรสพอย่างหนึ่งเล่นเป็นเรื่องเป็นราวต่าง ๆ ละครรำไทยมี 3 อย่างคือ

ก. ละครชาตรี เป็นละครรำมีอายุเก่าแก่กว่าการเล่นละคร ชนิดอื่น ๆ เข้าใจว่ามีวิวัฒนาการมาจากการเล่นโนห์รา แล้ว ภายหลังมาเป็นต้นเค้าให้เกิดละครแบบอื่น ๆ ที่เรียกว่าละครนอก และละครใน เดิมละครชาตรีมีเล่นแพร่หลายอยู่ทางภาคใต้ของประเทศไทย คงจะเริ่มเข้าแพร่หลายในภาคกลางเมื่อราวต้นสมัยรัตนโกสินทร์

ข. ละครนอก เป็นละครแบบหนึ่งในจำพวกละครรำ ที่ท่านวนาครายรำไปตามจังหวัด แต่งตัวด้วยเสื้อผ้าปักกินเดื่อมแพรพราว คีระระสวมชฎาและรัดเกล้ามียอดหรือไม่มียอด ตลอดจนบันจู่เหรีจ และกระบี่งหนารูปต่าง ๆ แล้วแต่เนื้อเรื่อง พิจารณาตามแนววิวัฒนาการของศิลปะในการแสดง เห็นได้ว่าละครนอกเป็นละครที่ดัดแปลงแก้ไขวิวัฒนาการมาจากละครชาตรี

ค. ละครใน คือละครที่ใช้นางในเล่นภายในพระราชฐาน พระมหากษัตริย์ทรงจัดให้มีขึ้น ความมุ่งหมายสำคัญอยู่ที่ศิลปะ ของการรำโห่งดงามละมุนละม่อม ให้สมกับที่ผู้แสดงเป็นสตรีในราชสำนัก และถือชนบประเพณีเคร่งครัด ไม่นิยมมีตลก บทร้องก็ประพันธ์ขึ้นอย่างประณีต และดนตรีก็ไพเราะ อ่อนโยน เป็นระเบียบเรียบร้อย แต่เดิมเรียกว่าละครข้างใน หรือละครนางใน⁸

⁷ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน (พิมพ์ครั้งที่ 9; พระนคร: โรงพิมพ์ศูนย์การทหารราบ, 2510), หน้า 217.

⁸กุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ, การละเล่นของไทย (ฉบับย่อ) (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2514), หน้า 1-4.

3. มอญรำ ชื่อการรำชนิดหนึ่งแบบมอญ ใช้ตะโพนใหญ่เป็นจังหวะ⁹
4. ระบำ คือ การฟ้อนรำเป็นชุดกัน¹⁰
5. แห้ววิสัย การเล่นอย่างหนึ่ง แต่งตัวคล้ายแห้วกาง (แห้วกาง คือ รูปทวารบาล หรือผู้รักษาประตู มักทำไว้สองข้างประตู) ถือหอกแทงกัน¹¹
6. ไตลวด คือการแสดงที่เดินบนลวดที่ขึงไว้ต่ำหรือสูง ถ้าใช้สองมือถือแพนหางนกยูงก็เรียกว่า ไตลวดรำแพน¹²
7. หกคะเมน คือ การเล่นของไทยเก่า คล้ายแบบฝรั่งจำพวก acrobat มีท่าหกคะเมน ตีลังกา เดินไม้สูง หกตัวบนไม้สูง¹³
8. นอนหอกนอนดาบ เป็นการเล่นทำนองแสดงกล หรือแสดงความอู้อย่างคงกะพัน ตั้งปลายหอกหรือหางคมดาบเรียงกันเป็นแถว ผู้เล่นนอนลงบนนั้น บางครั้งทำเป็นขั้นบันไดหางคมดาบวางเป็นขั้น ๆ แล้วเหยียบไต่ขึ้นไป¹⁴
9. คาบซอน เป็นการเล่นแบบนอนหอกนอนดาบ
10. หวงพันผ้าซุนน้ำมันยาง เป็นการ เล่นแบบหวงไฟแล้วคนกระโดดลอดห่วง
11. สิงโตญวน เป็นการ เล่นสิงโตแบบญวน

⁹ กระทรวงศึกษาธิการ, แบบเรียนวรรณคดีไทยสำหรับชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 5 (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2511), หน้า 358.

¹⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 358.

¹¹ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน (พิมพ์ครั้งที่ 9; พระนคร: โรงพิมพ์ศูนย์การทหารราบ, 2511), หน้า 475.

¹² กระทรวงศึกษาธิการ, แบบเรียนวรรณคดีไทยสำหรับชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 5 (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2511), หน้า 360.

¹³ เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.

¹⁴ เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.

12. โมงครม ไซคน 4 คน เป็นการเลนมทรสพของไทยโบราณในงานพระราชพิธี ไซกลองใหญ่กับของโมง เป็นจังหวะ¹⁵
13. ระเบ็ง เป็นการมทรสพของหลวงชนิดหนึ่ง ผู้เลนแต่งตัวคล้ายเทวคาใส่เสื้อสีแดงซีกอย่างนำหมาก ถั่วลูกขนูและกันขนู ไซลูกขนูเคาะที่จังหวะ เคนไปร้องเป็นทำนองไป ขึ้นต้นควยโอะตะพอ¹⁶
14. ระทา เป็นเรื่อนคอกไม้ไฟที่มีรูปสี่เหลี่ยมสูง ประคัมด้วยคอกไม้ไฟ สำหรับจุกในงานพิธี¹⁷
15. หุ่น เป็นการแสดงมทรสพอย่างหนึ่งที่ไชรูปจำลองเหมือนของจริงหรือรูปตุ๊กตา แสดงเป็นเรื่องแทนตัวคน¹⁸
16. จีว ละครของจีนอย่างหนึ่ง
17. ละครแขก ละครชนิดหนึ่ง
18. หนังใหญ่ เป็นการแสดงที่ไชภาพอันแกะสลักด้วยหนังโคทั้งผืน มาเสดให้คนดูเป็นเรื่องประกอบคำพากย์ เจาจา และปี่พาทย์ ไม่มีประวัติที่แน่นอนว่าได้แบบแผนและวิธีแสดงมาจากชาติใด แต่ได้รับการยกย่องว่าเป็นการละเล่นชั้นสูง งานที่มีหนังใหญ่แสดงจะทองเป็นงานใหญ่มาก¹⁹
19. หนัง การมทรสพอย่างหนึ่งของไทย เอาหนังสัตว์มาสลักเป็นภาพเชิดคูดเงา เช่น หนังตะลุง หนังใหญ่²⁰

¹⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 358.

¹⁶ วิสิฐ พุทธิบัณฑิต, วรรณคดีวรรณานาธิชาน (ชนบุริงสื่อการคว, 2504), หน้า 438-439.

¹⁷ กระทรวงศึกษาธิการ, แบบเรียนวรรณคดีไทยสำหรับชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 5 (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2511), หน้า 362.

¹⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 358.

¹⁹ กุลทรัพย์ เกษแมนกิจ, การละเล่นของไทย (ฉบับย่อ) (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2514) หน้า 41.

²⁰ กระทรวงศึกษาธิการ, แบบเรียนวรรณคดีไทยสำหรับชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 5 (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2511), หน้า 360.

20. ปล่อยให้ลิงหัวดำ เป็นการเล่นเบิกโรง ก่อนเล่นเรื่องใหญ่ เป็นเรื่องสั้น ๆ กวาดึงถึงสองตัว คือ ลิงดำ ซึ่งเป็นลิงเกะกะ กับลิงขาว เป็นลิงดี ลิงขาวไปพบลิงดำ กำลังประพฤติเกเรจึงเข้าไปจับตัวจะเอาไปฆ่า พบฤๅษีกลางทาง ฤๅษีขอชีวิตลิงดำไว้และ เทกนาสั่งสอนให้ลิงดำประพฤติดีประพฤติชอบต่อไป²¹

21. รำกระบี่ เข้าใจว่าเป็นชนิดเดียวกับรำกระบี่กระบอง ซึ่งเป็นการเล่นอย่างหนึ่งของไทยจัดอยู่ในจำพวกกีฬา นิยมฝึกหัดและ เล่นกันในยามสงบเพื่อนำไปใช้ต่อสู้ศัตรูในยามรบ²²

มหรสพที่กล่าวมานั้นมีปรากฏในตอนเตรียมพิธีอภิเษกที่เมืองกาหาและงานฉลอง พิธีอภิเษกสมรสที่เมืองกาหลัง

ตอนพรรณาถึงมหรสพที่เมืองกาหา

บัดนั้น
 คุแรกแหวกวง เขามา
 กระบี่มลายูสแซกเทศ
 ลอดดวงทวงที่เขาตีกัน

พวกมวยคาดหมัดอยู่พร้อมหน้า
 ลูกขันทงท่าตามท่านอง
 ท่างเทศนาคเป็นคู่ขัน
 คัดฟันเดี่ยวไล่ไปมา

หน้า 499

²¹ กระทรวงศึกษาธิการ, แบบเรียนวรรณคดีไทยสำหรับชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 5 (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2511), หน้า 316.

²² นาค เทพหัสดิน ณ อยุธยา, "กระบี่กระบอง" สารานุกรมไทยฉบับราชบัณฑิตยสถาน, เล่ม 1 (พระนคร: โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, 2498-2499), หน้า 311.

ตอนพิธีอภิเษกภิเษกที่เมืองกาฬัง

บัดนั้น

โชนละครมอญรำระบำใน
 หกคะเมนสามทอคอคองแหงน
 นอนคาบคาบซ่อนขมพิน
 สิ่งโศกวนควรรเลนแฉกการใหญ่
 โมงกรมกลองตั้งอยู่หว่างกลาง
 ของระทานเงินจิวแจก
 ชาครีมีแฉกวนชาวตะลุง

ครันสนธิยาราชาครีมีหนึ่ง
 บนรานไสไต่จุกไฟโพลง

สำหรับมหรสพที่เล่นในงานพระเมรุที่เมืองหมันหยามี หุ่น โชน มวย และหนัง
 เก่าเป็นเอง คังสำนวนกลอนที่ว่า

ทั้งหุ่นโชนโรงใหญ่ของระทา

เมื่อนั้น

ตะวันมายชายบึงหลังพลับพลา

เมื่อนั้น

ทรงพระสรวลครัสสังเสนาใน

ฝ่ายพวกมหรสพน้อยใหญ่
 แหงวิสัยไต่ลวดประกวักกัน
 รำแพนากลัวตัวสั้น
 หวงพินฉาชน้ำมันยาง
 หกคะเมนตอขึ้นไปโคหลายอย่าง
 ระเบ็งวางสรไปโลนกยุง
 ละครแขกเล็กเล็กใส่หัวสูง
 ชักกันบุงตามถนนแหกรวดลาว

หน้า 1095-1096

พิณพาทย์ของกลองคังทั้งเกราะโกรง
 เบิกโรงถึงจับหัวคามา

หน้า 1096

มานอนโรงคอยท่าแตราครี
 หน้า 57

พระผู้มานเซตขันหมันหยยา
 ให้เรียกมวยเข้ามาจับพลัน
 หน้า 58

ระตุหมันหยยาเป็นใหญ่
 จงไปเปรียบมวยผู้หญิง
 หน้า 58

บัดนั้น
บางยุคพากย์เจรจาวาเรื่องราว

พวกหนึ่งต่างประชันโหลาว
บ้างเข้คบ้างกราวอึ่งไป

หน้า 60

4. ประเพณี

ประเพณีในเรื่องอิเหนาเป็นประเพณีในราชสำนัก คือเป็นพระราชพิธีที่พระมหากษัตริย์ทรงเป็นประธาน จัดขึ้นตามวาระที่เหมาะสม พระราชพิธีดังกล่าวมีลักษณะถูกต้องตามโบราณราชประเพณีที่กระทำจริงในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย²³ มีการเปลี่ยนแปลงเพียงเล็กน้อยเพื่อให้สอดคล้องกับเนื้อเรื่อง เช่นที่ใดควรเป็นพระภิกษุตามเรื่องใช้ ฤาษี แทน พระราชพิธีที่ใดแสดงไว้คือ

ก. พระราชพิธีสมโภช อุกหลวง กระทำเมื่อครั้งที่ท้าวทุเรปันให้จัดพิธีสมโภชอิเหนา พระโอรส

พิธีประกอบด้วยการนำขันใบใหญ่มาตั้งบนตั่งซึ่งตกแต่งไวด้วยฉัตร ธง และเครื่องประกอบที่จำเป็นครบถ้วน เมื่อใดฤกษ์ ท้าวทุเรปัน เสด็จไปที่ปราสาทที่พระโอรสประทับ เชื้อพระวงศ์กรมโอรส และให้ ฤาษี สี่รูปมาจำเรี่ยเทศาพระกุมาร แล้วทรงนำในขันที่เตรียมไว้ ทราหมณ์ทั้งปวงอ่านพระเวท แล้วนำพระกุมาร ลงเปลแกว่งไปมา จากนั้นนำขันมาถวายชานามโอรส เป็นการเสร็จพิธี

ส่วนวงกลอนประกอบตอนจัดเตรียมพิธีกล่าวว่า

บัดนั้น
ครั้นถึงวันสมโภชพระคณีย์
เร่งให้หาโหราพราหมณ์ชี่
เอาขันสาครใหญ่ในคลัง

ท้าวนางกำนัลน้อยใหญ่
ก็่วนวายวิ่งไขว่ไปทั้งวัง
ชาวประโคมดนตรีแตรสังข์
มาจัดแจงแต่งตั่ง เคียงรอง

²³ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, บทละครเรื่องอิเหนา (พิมพ์ครั้งที่ 7; วรรณคดีฉบับกรมศิลปากร, 2510) หน้า ก-ข.

ปักษุวรรณราชวิคิตร์ชง
 ทังมะพร้าวเตาปลาเงินทอง
 ตังบายศรีเงินทองสองสำรับ
 สังกัดสแวนเวียนเทียนชัย

รายรอบที่สร้างเป็นแถวทอง
 จัดทองตามธรรมเนียมเตรียมไว้
 แหมยอคสอดประดับดอกไม้ไหว
 แต่งไว้เสร์จัดวันทุกสิ่งอัน

หน้า 18

ข. งานพระเมรุ

ประเพณีนี้ปรากฏ เมื่อครั้งจัดงานศพพระโสมสุมิตรเมืองหมันทยาซึ่งเป็นพระอัยกีของอิเหนา พิธีใดกล่าวถึงตั้งแต่พวกเสนาชาราชบริวาร จัดการทำเมรุพระศพจนถึงการเชิญพระศพไปสู่เมรุ งานฉลองเมรุพระศพ การถวายเพลิงพระศพ การเก็บพระอัฐิ และการลอยพระอังคาร โดยบรรยายถึงพิธีการแต่ละชั้นอย่างละเอียด

งานพระเมรุในครั้งนี้ คล้ายคลึงกับงานพระบรมศพสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเมื่อ พ.ศ. 2354 ซึ่งมีกล่าวไว้ในหนังสือพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 2²⁴

จะขอยกตัวอย่างส่วนวงกลอนตอนบรรยายการสร้างพระเมรุ

บัดนั้น	เส็นสิ้นนายทั้งชายชวา
ให้จัดการทุกด้านตั้งบัญชา	ตรวจตราหน้าที่ทำพระเมรุ
ลากเส้าเข้าที่ทั้งสี่ต้น	ผูกคองอัดซัดเข็ม
บางซุกหลุมลงลุยลุยเลน	บางกะเกณฑ์กันตั้งนั่งร้าน
เอาเชือกผูกแทงทบครบเส้า	ไต่ฤกษ์เร่งคนเขาชันกวาง
ตัวไม้ไผ่เคียนรอกตะพาน	คนประจำทำงานไม่เงือกด
พวกทำเมรุที่ทั้งนั้น	ก็พร้อมกันยกตั้งขึ้นทั้งหมด
ติดตะมอสองชั้นเป็นหลั่นลด	นายช่างกำหนดอำนวยการ

²⁴ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมบริพัตรพระยาจักรีราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 (พิมพ์ครั้งที่ 6, พระนคร: บุญสงการพิมพ์, 2511), หน้า 101-104.

เจ้าหน้าทีสามสาขางตางมาจับ
บางไสสอดครอกพริงตริงกระคาน

ซักกระคับปลายเสาเสมอสมาน
เสียงลิวเสียงชวานอิงอด
หน้า 50

ค. ประเพณีการรับแขกเมือง

การรับแขกเมืองในวรรณคดีเรื่องอิเหนามีหลายครั้งด้วยกัน คือ ท้าว
กาหารับทูตท้าวลาลำ ทูตท้าวกะหมิงกุงหนึ่ง ราชอาณาจักรมะละกาต้อนรับบันหี ท้าวกาหลัง
รับอรุณากรรณ และรับบันหี การรับแขกเมืองในแต่ละครั้งมีวิธีการคล้ายคลึงกัน คือทางใน
เมืองต้องเตรียมจัดการตกแต่งบ้านเมืองให้เรียบร้อยงดงาม ถ้าเป็นทูตเข้าเฝ้าพวกเสนา
ต่างกายเต็มยศมาเฝ้ารับแขกเมือง พระมหากษัตริย์เสด็จออกมารับทูต ตรัสปราศรัยกับทูตถึง
การเดินทางและความเป็นอยู่ของเจ้านายทูต ถ้าเป็นแขกเมืองมาเยี่ยม บรรคการานุกรจะ
พากันมาเฝ้ารับในระหว่างที่แขกเมืองนั้นเข้าเมืองมา

ในสมัยรัชกาลที่ 2 ไทยมีการติดต่อค้าขายกับต่างประเทศ มีทูตเมืองต่าง ๆ มา
เฝ้า คือ ทูตเวียตนาม ทูตโปรตุเกส ที่มาจากเมืองมาเก๊า ชาวอังกฤษที่อินเดีย²⁵

ตัวอย่างสำนวนกลอนตอนท้าวกาหารับทูตเมืองลาลำ

บัดนั้น
ออกมา เกษกัณฑ์ที่
เหล่าเวรพนักงาบทั้งหลาย
หมายบอกเวียงวังคลังนา
แต่บรรคชาเฝ้าตำแหน่งที่
อันบ้านแขกเมืองเคยสำนัก

ป่าเตะรับสั่งไล่เกศ
ตามมีพระราชบัญชา
เรียกเจ้าขุนมูลนายทั่วหน้า
ให้แต่งของโอชาออกไปทัก
เจียดกระบี่มาตามให้สมศักดิ์
แมนปรักหักพัง เรงซอมแปลง

²⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 89-90, 225-226, 291

ริมถนนหนทางปลูกโรงร้าน
ไหลอมวังตั้งฉาบปูนกำแพง

สั่งพวกนครบาลให้ข้อย่าง
รับรั้งจัดแจงยานอนใจ
หน้า 237

ท้าวคานหาไ้รับสั่งกับทูตที่เข้าเฝ้าว่า

แล้วตรัสปราศรัยเสนาใน
ยังคอยเกษมสุขสำราญ
หนึ่งซึ่งเสนามานี้
ไพร่พลโยธามาพร้อมมูล
ฤกษ์ดีเครื่องในอริญกันการ

ถามไถ่ถึงระตุสองบุรี
ฤกษ์เกิดเหตุเภทพานในกรุงศรี
เดินคองพม่าชานาน
บริบูรณ์ด้วยเสบียงอาหาร
เป็นประการใดบางทาทางจร
หน้า 240-241

ทูตกราบบังคมทูลตอบว่า

บัดนั้น
อันองค์ระตุสองบุร
ไพร่ฟ้าปรีดิ์เปรมเกษมสันต์
แต่พระอนุชานันนี้อาจร
เคระพระเคระปกเกล้าไป
ไม้อคคอยากขัดสนโภชนา

ราชทูตกราบทูลผันผอน
นครถาวรบริบูรณ์
ไภยันอันตรายเสื่อมสูญ
จึงให้ขามาทูลสารา
เดินไพร่โคสุขถวนหน้า
จงทราบบาทาพระทรงธรรม
หน้า 241

ง. ประเพณีการแห่สนามใหญ่

การแห่สนามใหญ่เป็นพิธีที่จัดขึ้นแผ่นดินละครึ่งในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ใน
สมัยกรุงสุโขทัยและกรุงทวารวดีก็มีเป็นประจำปี เพื่อแสดงพระเดชานุภาพให้หัวเมืองประเทศ
ราชทั้งปวงเกรงพระบารมี ในสมัยสุโขทัยเดินสามวัน วันแรกเดินพระยาช้าง และมาระวาง

กน วันที่สองเดินข้างมาระวางวิเศษ วันที่สามเดินข้างมาระวางเพ็ญ เวลาเมื่อแท้แล้ว
มีการมหรสพขบรอง เวลาค่ำมีหนัง จุดดอกไม้เพลิง ส่วนในรัตนโกสินทร์นาน ๆ มีเสีย
กราวหนึ่ง เนื่องจากไม้สะควกหลายประการ จึงปรากฏว่ามีแผ่นดินละครึ่ง ในสมัยพระบาท
สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และพระบาทสมเด็จพระ
พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มาสมัยหลังจากนี้ไม่ปรากฏว่ามี²⁶

ในบทละครเรื่องอิเหนาไคทำพิธีที่เมืองกาหลิง เพื่อเป็นการแสดงแสนยานภาพ
ของกองทัพข้าง และกองทัพมา และเพื่อความเพิดิเพิดินขององค์พระมหากษัตริย์และชุมชนใน
พิธี

พิธีจะเริ่มด้วยมีกระบวนช่างแห่น้ำ ต่อมามีการล่อช่างตกมันโดยใช้คนล่อ ครั้งต่อ
มาไขมาล่อ ครั้นแล้วมีกระบวนมาเดินต่อ

ตัวอย่างสำนวนกลอนตอนพิธีแห่นานใหญ่

บัดนั้น
สารวัตรคึกแรงจรลี
ช่างที่หนึ่งพังพลาวยรายเรียง
เสียงประโคมคนตรีปีกลอง

เกณฑ์แห่คืบคึงทั้งวิถี
โยคีถือธงทวนทอง
เดินคึกเคียงเป็นแถวทอง
กึกก้องนั้นสนั่นไป

หน้า 768

บัดนั้น
ออกหน้าประรำแล้วกราบกราน
ครั้นไถลรองผัดคมพัดนาง
ถึงประรำชำแทงหลายไป

คนพานว่องไวใจหาญ
ฉวยพัดใบตาลเดินเข้าไป
หมอบเบิกขอช่างทะเลวงได้
ไม่ไหลหักโคนไม้พองา

หน้า 770

²⁶ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน
(พระนคร: ศิลปามรรณาการ, 2503) หน้า 273-313.

บัดนั้น
 จึงเหยียบโกศนโจนขึ้นหลังมา
 คลบเดี่ยวเข้าไกลแล้วให้แพน
 กระชั้นซัดคึดตามคดลกคดี
 หมอควาญเอาไว้มิโครหยุด
 เหลาพวกคนคอบรรคามา

ขุนหมื่นมาแข่งอาสา
 แลวร่าท่าทำเป็นทวงที
 ขางแลนโลมาควหนี
 โกญจนาทอิ่งมีเป็นโกลา
 อุตลุดลากพันกันหนักหนา
 บางเฮฮาบางตื้นตักใจ

หน้า 770

จ. พระราชพิธีโสกันต์

เป็นพิธีโกนจุกของเจ้านาย ซึ่งแสดงถึงประเพณีเก่าแก่ของไทย ซึ่งการโกนจุก
 นี้นิยมทำแม่แต่ในกษัตริย์ราชวงศ์สุโขทัย เมื่อประมาณ 30 ปีเศษ ๆ มานี้คนไทยยังนิยมให้ลูกหลาน
 ของตนทำพิธีนี้อยู่ แต่ในปัจจุบันนี้ซบเซาลงไปมาก การโกนจุกเป็นพิธีทำเพื่อความสวัสดิ์มงคล
 โทกแก่เด็กครั้งหนึ่ง และเป็นการประสมไหว้ของศาสนาต่าง ๆ เพื่อให้เด็กนั้นรู้จักว่าคน
 โทนเป็นลุง ป้า น้า และ อา เช่นนี้เป็นต้น และโดยอีกสถานหนึ่งก็เพื่อจะเป็นการรวบรวมบุญ
 สิริให้เด็กอีกด้วย เรียกว่าเป็นเงิน "ขวัญจุก" ทั้งนี้ก็เป็นศฤงคารอันดีงาม ที่จะมั่งคั่งต่อไป
 ในอนาคตกาล อนึ่ง ในสมัยโบราณเด็กชายหรือเด็กหญิงไทยนิยมไว้จุกกันมากจนจนกระทั่ง
 อายุย่างเข้า 11-13 ปี จึงได้ทำพิธีตัดจุกหรือโกนจุกกัน ซึ่งประเพณีนี้เป็นประเพณีนิยมสืบ
 เนื่องกันมานานแล้ว²⁷

สำหรับพระเจ้าลูกเธอและพระเจ้าลูกยาเธอ นั้น โปรดเกล้าฯ เป็น "พระราชพิธี
 โสกันต์" และแต่เดิมก็ทรงโปรดเกล้าฯ แต่เพียงพระราชโอรสและพระราชธิดาเท่านั้นที่จะ
 ทรงเสกกันตนนี้ได้ สืบต่อมาจนถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระ

²⁷ สมพงษ์ เกรียงไกรเพชร, ประเพณีไทยโบราณ (พิมพ์ครั้งที่ 2; พระนคร: แพร
 พินยา, 2515), หน้า 299-300.

กรณาโปรดเกล้าฯ ให้ชั้นหม่อมเจ้าและเชื้อพระวงศ์สูง ๆ จัด "พิธีโสกันต์" โอรสและธิดา
ใดเช่นกัน และพระราชพิธีนี้ก็ได้โปรดเกล้าฯ ให้จัดขึ้นเฉพาะภายในพระบรมมหาราชวังแห่ง
เดียวเท่านั้น²⁸

สำหรับพระราชพิธีโสกันต์ในเรื่องอิเหนา จัดขึ้น ณ เมืองคาหา เป็นพิธีสำหรับ
ระเคณีสียะตราโอรสท้าวคาหา เมื่อมีชันษาได้ 15 ปี เพื่อแสดงว่าพระกุมารได้จำเริญชันษา
เป็นผู้ใหญ่ ในพิธีได้บรรยายตั้งแตการจัดตกแต่งสถานที่สำหรับกระทำพิธี และพิธีการในการ
โสกันต์อย่างละเอียด

พิธีเริ่มตั้งแตการจัดทำเขาไกรลาสจำลอง มีที่สร้างและพลับพลาสำหรับเปลื้อง
เครื่องทรงที่เชิงเขา ตอนบ่ายพวกที่มหน้าที่เกี่ยวข้องเตรียมตัวไว้อย่างพร้อมมูล ถึงเวลา
บ่ายมะเดหัว ก็พร้อมแล้วช่วยกันสร้างนำพระกุมาร แล้วให้ทรงเครื่องขาว จากนั้นประโคมสุหรื
นำมาที่เกยแล้วทรงราชยานไปยังพลับพลา เปลื้องเครื่องทรงแล้วทำพิธีโสกันต์ โดยท้าวคาหา
เป็นผู้ทรงตักเกศา แล้วทรงเสด็จไปที่เขาไกรลาสสร้างนำ พระบรมวงศ์ซึ่งแต่งเป็นองค์
พระอัครมวงค์พระกร สียะตราขึ้นเขาไกรลาสไปยังบุนบก ทรงเครื่องคนแบบกษัตริย์แล้วลง
จากเขาไกรลาส กระทบแห้วแห้วเวียนซ้ายไปขวาเจ็ดรอบ ท้าวคาหาพาโอรสไปยังห้อง
พระโรง ใหนั่งเหนือบัลลังก์ทำพิธีเบิกบายศรีขวัญ พวกพระญาติมาอำนวยการ ถวายของขวัญ
เป็นอันเสร็จพิธี

พิธีที่จัดทำในเรื่องอิเหนานี้เหมือนกับพระราชพิธีโสกันต์สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ
เจ้าฟ้ามงกุฎ พระราชโอรสในรัชกาลที่ 2²⁹

²⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 300.

²⁹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาคำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดาร
กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 (พิมพ์ครั้งที่ 6; พระนคร: บัญส่งการพิมพ์, 2511), หน้า 182-183.

ตัวอย่างสำนวนกลอนตอนพระราชพิธีโสกันต์ สียะตรา

เมื่อนั้น

ครั้นราชยานประทับเกษมณี
นางวันหัตถ์คักจวิรงามงอน
นางชำระบาทล้างบาทา
กรั้นเสริจเชิญเสด็จจรจรัด
ทรงถอดเครื่องพลันทันที
นั่งเหนือฉาลาดบรรจง
ชาวภูษามาลามากราบกราน
จึงหยิบพญาแพรกพระธำมรงค์
ขุบโสรสิ้นสองสำคัญ
พระองค์ทรงภพคาหา
ฝ่ายสังปะดิเหงะทั้งสี่ไช
แล้วหยิบกรรปิกพระแสงทรง
ประน่ำข้าวอาเนวมนตร์

องค์ท้าวคาหาเรื่องศรี

ภูมิจุงกรสียะตรา
เขารับกรต่อพระหัตถ์ท้าวคาหา
ในฉาดทองถมยาราชาวดี
ขึ้นยังสุวรรณรณปราสาทศรี
แล้วออกไปป้อนชลิพระอาจารย์
ฉันทักครไปตรงทิศอีสาน
เอางานแล้วแบ่งพระเศกพลัน
ฉจงผูกทั้งสามกระหมวกมัน
ประโคมขึ้นพินันสนันไป
ทรงหยิบกรรไกรมาตัดเศกให้
ก็อ่านเวทอวยชัยมงคล
เปลี่ยนปลงเศกเล่มละสามหน
ให้จำเรณูมงคลพระกุมาร

หน้า 802-803

จะเห็นได้ว่าประเพณีไทยในบทละคร เรื่องอิเหนานั้นเป็นประเพณีที่ให้ความรู้ มีคุณค่าควรแก่การศึกษา และใช้เป็นข้ออ้างอิงได้ สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุภาพไคทรงนิพนธ์ไว้ว่า "หนังสือบทละครอิเหนาพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ 2 นอกจากเป็นหนังสือดีในทางวรรณคดีดังกล่าวมาแล้ว ยังเป็นหนังสือดีในทางที่จะศึกษาประเพณีไทยแต่โบราณด้วยอีกสถานหนึ่ง ด้วยประเพณีต่าง ๆ ที่มีในเรื่องอิเหนา ดังเช่นประเพณีสมโภชลูกหลวงประสูติใหม่ (เมื่ออิเหนาเกิด) ก็คือ ประเพณีการพระเมรุ (ที่เมืองหมันหย่า) ก็คือ ประเพณีแห่สนามใหญ่ (ที่เมืองกาหัง) ก็คือ ประเพณีโสกันต์ (สียะตรา) ก็คือ ทรงพระราชนิพนธ์ตรงตามคำรา

ราชประเพณีทุกอย่าง แก่ไขแต่ตรงที่ชดกับเนื้อเรื่อง ดังเช่น ในที่พระภิกษุสงฆ์เปลี่ยนเป็น
 ฤาษี เป็นต้น ถึงที่ว่าช่วยขนบธรรมเนียมในบ้านเมือง ตลอดจนว่าช่วยพื้นอักษรศาสตร์ผู้คน ก็
 ทรงตรงตามลักษณะการที่เป็นอยู่ในสมัยซึ่งทรงพระราชนิพนธ์นั้นเป็นพื้น เว้นแต่ที่ชดกับเนื้อ
 เรื่องจึงแก้เป็นอย่างอื่น นักเรียนผู้แสวงหาความรู้ประเพณีไทยแต่โบราณ อาจจะได้ศึกษาหา
 ความรู้ได้ในบทละคร เรื่องอื่นที่เป็นคำร่ายอีกอย่างหนึ่ง"³⁰

ดังนั้นพอจะกล่าวได้ว่าประเพณีไทยในบทละคร เรื่องอิเหนานั้นเป็นประเพณีที่ให้ความ
 ความรู้ ให้ประโยชน์แก่ผู้อ่านในค่านิเวศน์โบราณ ราชประเพณีในสมัยรัตนโกสินทร์ เป็นหลักฐาน
 อ้างอิงได้

5. สิทธิและฐานะของสตรี

จากวรรณคดีเรื่องนันทบาทของตัวละครฝ่ายหญิง ในระดับชั้นต่าง ๆ สะท้อน
 ให้เห็นถึงค่านิยมของสังคมที่มีต่อสตรีในยุคนั้น เมื่ออยู่ในฐานะธิดาต้องเคารพ เชื่อฟังคำสั่ง
 ของบิดามารดา การเลือกคู่ครองอยู่ในดุลยพินิจของบิดามารดา เมื่ออยู่ในฐานะภริยาต้อง
 เชื่อฟังและปฏิบัติตามคำสั่งของสามี สังคมในสมัยนั้นยกย่องสตรีที่รักนวลสงวนตัว ไม่เหินห่าง
 สามีเงินเกินใบ และถือว่าสตรีเป็นสมบัติอย่างหนึ่งซึ่งผู้มีอำนาจสามารถทำสงครามเพื่อแย่งชิง
 นางได้โดยเฉพาะสตรีในราชสำนัก ในค่านิยมการศึกษาสตรีในสมัยนั้นได้รับการศึกษาทางค่าน
 หนังสือจนอ่านออกเขียนได้ มีวาทีศิลป์ที่คมคาย นอกจากนั้นความรู้ด้านการเรือน เช่น เย็บ
 ปักถักร้อย ความรู้ด้านดนตรี การขับร้อง การฟ้อนรำ และการเล่นดนตรี สตรีก็ได้รับการฝึก
 ฝนเป็นอย่างดี

³⁰ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, บทละคร เรื่องอิเหนา (พิมพ์ครั้งที่ 7; พระนคร: ศิลปภาพรรณาคาร, 2500), หน้า ก-ข.

ผู้เขียนจะขอยกตัวอย่างที่แสดงให้เห็นถึงภาวะของสตรี เมื่ออยู่ในฐานะธิดา
ต้องเชื่อฟังบิดามารดา เช่น ตอนที่ท้าวดาหารรับสั่งให้นางบุษบาไปไหว้อิเหนา ถึงแม้นาง
บุษบาไม่พอใจ แต่จำใจต้องไหว้

เมื่อนั้น
ฟังพระมารดาวาวอน
ยิ่งกิดความหลังคั่งแค้นนัก
จำเป็นด้วยกลัวก็จวนใจ

ระเด่นบุษบาดวงสมร
ให้กลัดคลุมร่มร่อนอุทัย
นงลักษณ์มีใครจะไหว้ได้
จำไหว้นิตหนึ่งพอเป็นที่

หน้า 360

นางจินตะหราเมื่อได้รับคำสั่งจากบิดามารดาให้เดินทางไปเข้าพิธีอภิเษกกับ
อิเหนา ถึงแม้นางจะไม่เต็มใจแต่เห็นแก่บิดามารดา แสดงถึงความเคารพเชื่อฟัง

เพราะชาติชายเข่นนี้ไม่มีสัจย์
มิขอพบขอเห็นสืบไป
หากเกรงพระชนกชนนี
นี้จำเป็นจำใจจรจรัล

สารพัดไม่เอาค่าได้
แต่รอยก็อย่าให้ร่วมกัน
หาไม่ญาติจะขายฉัน
จะต้องกลั้นแค้นไปทุกเวลา

หน้า 1051

การเลือกคู่ครองเป็นหน้าที่ของบิดามารดา แม้ว่าธิดาจะพอใจหรือไม่ก็ตาม
เห็นได้จากตอนที่ท้าวหมันหย่าไซ้ให้กะหมิงมาสืบว่ากองทัพที่ยกมาเป็นกองทัพใคร ถ้าเป็น
โจรป่าจะยกธิดาให้

ระตุครัสไซ้ให้ไซ้
ถ้าแมนเป็นโจรป่าพนาลัย

มาสืบกูร้ายคดียังสงสัย
จะยกธิดาให้ไม่ต่อตี

หน้า 166

หรือตอนที่ท้าวคานหาญบุษบาให้ระตูลูกกาก็มีไต่คำนึงถึงว่านางบุษบาจะพอใจ
หรือไม่

เมื่อนั้น
ไต่แจ้งแห่งราชสารา
ทั้งมานะกษัตริย์คักขาค
แล้วตรัสปราศรัยเสนาใน

พระผู้ผ่านบุรินทร์เป็นคานหา
พระคิดแก่นันคดาเป็นพณไป
จึงอวยอนุญาตประสาธให้
ถามไต่ถึงระตูลองบุรี

หน้า 240

เมื่อสตรียู่ในฐานะภริยาต้องเชื่อฟังสามี เห็นได้จากตอนที่ระตูลองจะรักกัน และ
ระตูลองก็มาทวงสิ่งสอนนาง สการะวาที และนางมาหารัศมี ก่อนที่จะถวายเป็นชายาบันทึย

ตัวเจ้าจะไปอยู่ควยภูธร
สู่เสงี่ยมเจียมจิตคิกวาฮา
ยิ่งรักเท่าไรให้ยิ่งกลัว

จงโอนอ่อนอุทิศสำหรับรักษาตัว
อย่าทีธิดีถือว่าพระเป็นผัว
จงหมั่นเฝ้าฝากตัวตามพระทัย

หน้า 142

ตอนประไหมสุหรีหมั้นหย่า สั่งสอนนางจินตะหราให้คืนดีกับบีเณร

ตัวก็เป็นปิ่นพระสมมณาฎ
จงตั้งใจจงรักภักดี
เจ้าอย่าหุนหันจงนบ
ถึงรักเจ้าเจ้าอย่ากำเริบใจ
จงต่างฤทัยนัยนเณตร
ซึ่งสิ่งชั่วอย่ากลัวด้วยพวกพาล
เจ้าอย่าเคียดคุมโทษา
จงฟังคำชนกชนนี

อย่าประมาทให้เคืองเบื่องบพศรี
ถึงจะมีสิ่งเคืองประการใด
ให้ประคบด้วยอัชฌาสัย
เร่งเจียมตัวกลัวภัยภูบาล
การในพระนิเวศน์วังสถาน
สงวนองค์นงคราญให้จงดี
องค์พระภักศาเรื่องศรี
จึงจะมีความสุขสถาวร

หน้า 1147

ในค่านการรักษาวลสงวนตัว เห็นได้จากพฤติการณ์ของนางบุษบาเมื่ออิเหนาได้ถูก
ต้องตัวนางเมื่อคราวไปเสด็จเทียน นางคิดด้วยความเจ็บแค้นว่า

ตัวกูแม่ม้วยมรณา

ไมสร้งไมเสวยกระยาหาร

ยิ่งคิดยิ่งแค้นแสนทวี

ก็ดีกว่าที่เป็นคังนี้

เขาวมาลย์หมองรัศมี

คัง เลือดตามารศรีจะหยัดลง

หน้า 427

ความนิยมในหญิงที่ไม่หึงหวงสามีจนเกินไป เห็นได้จากตอนที่ประไหมสุหรีถูกระเบ้น
พระมารดาอิเหนาเจรจาโต้ตอบกับประไหมสุหรีคาหาผู้เป็นชนิษฐา เรื่องความแงอนของ
นางจินตะหรา

เมื่อนั้น

ช่างย่าเียงเกรงเขาจะนินทา

อภิเชกก็เป็นเอกอนงค์ใน

อิเหนาเฝ้าไปบังอจนเต็มที

ประไหมสุหรีจึงตอบชนิษฐา

ไซว่าไม่เลี้ยงเมื่อโรมี

เป็นเจ้าจอมหม่อมประไหมสุหรี

เขาก็ไม่คู่คี่ที่ร้างมา

หน้า 1139

ตอนที่แสดงว่าสตรีเป็นสมบัติของประเทศ คือ ตอนที่อิเหนาเจรจากับระตู่กะหมัง-
กุกหนึ่ง เรื่องการรบ และระตู่กะหมังกุกหนึ่งตอบว่า

สุดแต่แตนางอยู่ที่ไหน

อันจึงนางอย่างนี้ไม่ผิดกรรม

สุดแต่ใครก็ใครได้

จงยกทัพกลับคืนไปพารา

เราก็จะชิงชัยที่นั่น

กรรมเนียมนั้นมีแต่บุราณา

การอะไรของเจ้าผู้เชษฐา

เบื้องหน้าจะได้สืบสุริยวงศ์

หน้า 330-331

ในด้านการศึกษาของสตรี โดยเฉพาะสตรีในราชสำนัก ได้รับการศึกษาทางหนังสือจนอ่านออกเขียนได้ เห็นได้จากตอนที่นางบุษบา นางจินตะหราอ่านสารอิเหนา และนางสะการะหนึ่งหรัคคอบสารอิเหนา

เมื่อนั้น
หยิบบุหงามาดูทันใจ

จินตะหราพาชื่อไม่สงสัย
อรไทเห็นสารก็อ่านพลัน
หน้า 90

เมื่อนั้น
ปลิดกลีบปะหนันมีทันชา

ระเด่นบุษบาเสนาหา
เห็นสาราก้ออ่านทันที
หน้า 412

เมื่อนั้น
ครั้นฟื้นคืนจากนิทรา
กอยเขียนตัวผจงลงกระดาษ
แล้วส่งให้บาทย์ทันใจ

นางสะการะหนึ่งหรัคเสนาหา
จึงทรงสาราที่ร่างไว้
มิให้ผิดเพี้ยนพลาดพลั้งได้
พึดค้ออ่านเอาไปให้จงดี
หน้า 751

ในด้านความรู้เกี่ยวกับศิลปะการประดิษฐ์ดอกไม้ การร้อง การพ้อนรำ การดนตรีนั้น นางบุษบาซึ่งเป็นตัวเอกในบทละครเรื่องนี้ มีครบถ้วน เห็นได้จากตอนไปใช้บน

ชวนฝูงอนงค์นางรำพ้อน
งามงอนออนจรีทกิริยา
แล้วร้องเรียวยับขับกรวญ
บ้างเก็บโกสุมทุมบาน

ทอดกรกรีกกรายชายชวา
คังกินรากล่เล่นชลชาร
โทยหวานสำเนียงเสียงประสาน
มะลิดกทุกก้านกึ่งกอ
หน้า 407

แล้วหยุดนิ่งยังแน่นศิวาลาค
จึงสั่งสาวสรรคัก้านลิน
เราจะทำบุหงารำไป
จะได้ไปถวายเทวา

เตียนสะอาคไคร่มโศกใหญ่
ใครเก็บดอกไม้ได้ให้เอามา
ยังขาดสิ่งไรให้เร่งหา
ให้ทันในเวลาเย็นนี้

หน้า 408

ตอนบุษบาปลอมเป็นชายใช้ชื่อว่าอุณากรรณ ได้แสดงฝีมือทางดนตรีในขณะที่อยู่
ที่เมืองกาหลง

เมื่อนั้น
สถิตในตำหนักสวนมาลา
จะนั่งบรรทมไปก็ไม่นอนหลับ
จึงเสด็จย่างเยื้องจรลี
เรียกเอากระจำปี่มาทรงคีต
แต่งจรีตบิคเป็อนให้เหมือนชาย

อุณากรรณกะหมั้นวิยาหยยา
นิทราพลางฟังคนตรี
แต่พลิกกลับสับสนอยู่บนที่
มาเล่นมโหรีให้สบาย
กรายกรวีศวรนิ้วหุนสาย
ทำเพลงใหญ่ย้ายเป็นหลายเพลง

หน้า 651

สภาพชุมชน

บทละครเรื่องอิเหนาเป็นวรรณคดีที่แต่งขึ้นในต้นรัตนโกสินทร์ ถึงแม้เนื้อเรื่องจะได้เค้าเรื่องมาจากชาวต่างชาติประกอบอื่น ๆ เป็นแบบไทย สภาพบ้านเมือง ความเป็นอยู่ ค่านิยมทางสังคม เป็นลักษณะของคนไทยในยุคนั้น ๆ ผู้ทรงพระราชนิพนธ์คือพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงเข้าพระทัยในสภาพของประชาชนเมื่ออยู่ในภาวะต่าง ๆ เป็นอย่างดี พระองค์ได้ทรงถ่ายทอดปฏิกิริยาของประชาชนในสมัยนั้นต่อสภาพเหตุการณ์ต่าง ๆ ได้ตามสภาพข้อเท็จจริง ซึ่งผู้เขียนจะขอล่าวถึงปฏิกิริยาของประชาชนต่อเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นเท่านั้น พอจะแยกได้ดังนี้

1. การต้อนรับแขกเมือง ประชาชนสนใจและยินดีร่วมในเหตุการณ์บ้านเมืองด้วยความเต็มใจ เช่น เมื่อมีแขกเมืองมาเข้าเฝ้าพระเจ้าแผ่นดิน นอกจากภายในพระราชวังจะเตรียมจัดตกแต่งสถานที่ให้งดงามแล้ว ด้านนอกวังประชาชนจะพากันมาต้อนรับอยู่ริมถนนหนทาง หนารานขายของด้วยความตื่นเต้นสนใจ บางทีจะพากันมาทั้งครอบครัว และในระหว่างที่เฝ้าอยู่ ณ ที่นั่น ต่างก็นักวิพากษ์วิจารณ์สิ่งที่พบเห็นตามความคิดของตน

ตัวอย่างเช่น ตอนที่อิเหนาเข้าเมืองหมั้นหยาคครั้งแรกประชาชนพากันมาดูอิเหนาอย่างคับคั่ง อุมลู่จูงหลาน เบียดเสียดกันไปมา บางทีทะเลาะแย่งที่ทางกัน ครั้นพอเห็นอิเหนาต่างก็นักตะลึงแล้วจึงหมอบกราบเป็นการแสดงความเคารพ พร้อมทั้งเปล่งเสียงถวายพระพร

บัดนั้น
มาคอยดูวโนนงเนื่อง
บางกล้วคำสูงจูงลูกหลาน
บางลคไม้คำฝ่าหนากระซัง
ที่หญิงปากกล้าก็กาทอ
ปะชายโฉงเฉงชมเหงกน

หญิงชายระบือภาเลื่อง
นั่งเนื่องแน่นถนนไปจนวัง
ลงจากรานขายผ้าหน้าถึง
มาแทรกเสียดเบียดบังนั่งปน
เพ็ดพอดลักไสพิโรบน
ปากลนปะเตะเลนก็เป็นไร

ที่ทางฝั่งใต้ที่ไทรเฒ่า
ขึ้นเสียงเถียงทะเลาะกันอิงไป
ที่เป็นผู้ใหญ่ก็ห้ามปราม
มีใครคนชั่วชาน่ากีด
กรั้นไค้เห็นองค์พระทรงธรรม
พิศวงงงไปไม่พริบตา
หญิงชายชาวเมืองก็หมอบกราบ
บางรองอำนวยอวยพร

จะนั่งคู่แต่ตาก็ไม่ไค้
อีคัศคัศใจเค็มที่
ข้าขอความเอ็นดูอย่าจู้
ไมพ้อที่จะโมโหโกรธา
งามดังสัณเฑาะ
ทั่วทั้งไพรฟ้าประชากร
ทุกหน้าบานบังคมอยู่สลอน
ราษฎร์เกษมเปรมปรีดี

หน้า 41-42

2. การร่วมงานเฉลิมฉลองของบ้านเมือง

ในค่านการร่วมงานเฉลิมฉลองของบ้านเมืองนั้น ประชาชนสนใจและยินดีที่จะร่วมงานอย่างยิ่ง ทั้งนี้เป็นเพราะสภาพของสังคมในสมัยนั้น ประการแรกอาชีพหลักของคนไทยในสมัยก่อนคือการเกษตรกรรม ซึ่งทำตามฤดูกาล เมื่อเวลาว่างจากงานมักพักผ่อนหย่อนใจด้วยการร้องรำทำเพลง กรั้นเทศกาลตรุษสงกรานต์หรืองานประจำปีประชาชนมีโอกาสได้เที่ยวหาความสนุกสนานทั้งชายและหญิง อีกประการหนึ่งความนิยมของคนไทยนิยมให้หญิงอยู่กับैयाเฝ้าเรือน ไม่มีโอกาสได้พบปะผู้ชาย การมีคู่ครองเป็นเรื่องของบิดามารดา หญิงจะมีโอกาสไปเที่ยวเมื่อถึงคราวที่มีงานเทศกาลต่าง ๆ ดังนั้นเมื่อมีงานเฉลิมฉลองของหลวง ซึ่งเป็นงานที่มีมหรสพต่าง ๆ มากมาย ประชาชนทั้งหญิง ชาย ต่างพากันแต่งตัวงดงามไปเดินเที่ยว ณ งานนั้น ๆ

จากบทละครเรื่องอิเหนา ตอนที่กล่าวถึงสภาพของคนที่มาเที่ยวงาน ผู้อ่านจะแลเห็นประชาชนทั้งหญิงชายมากขึ้นเป็นหมู่เป็นเหล่า พวกผู้ชายที่มาเที่ยวในงานมีหลายประเภท พวกเจ้าชู้บางพวกนุ่งผาดาย หมแพรหนึ่งไก้ทำเป็นสองเพลาะ ตัดผมใหม่ เอาไพลปักผม เดินเกี้ยวพาราสีหญิงสาว บางพวกคาคเข็มขัด หมผาดสีน้ำดอกไม้ หวีผมอย่างบรรจง เอา

ยามตกเห็นผู้หญิงที่ไหนก็ชวนกันไปเที่ยวพาราสี พวกผู้หญิงนั้น ๆ เอาผ้าคลุมศีรษะเพื่อไม่ให้ใครจำได้แล้วเดินเที่ยว พวกที่บวชเรียนมาแล้วก็ไปอ่านหนังสือให้ผู้หญิงฟัง พวกนักเลงบุ๋งผ้าพอกใหญ่ ๆ แล้วไปนั่งเล่นตามวงการพนัน พอตอนกลางคืนหนุ่มหนุ่มก็เข้าเบียดหญิงสาว ๆ บางพวกก็ขวางป่าโรงหนัง พวกบัณฑิตที่สึกใหม่ ๆ ไปกันเป็นหมู่ นำจองหนองและขลุ่ยเป่าเดินกรูกรายมองหญิงสาว มีโอกาสก็เที่ยวพาราสีชอบผู้หญิงที่ขายของตามร้าน บางคนดื่มสุราแล้วทะเลาะวิวาท บางคนแอบในพุ่มไม้ คอยตีชิงวิ่งราว บางพวกจับตะขาบเค็ด เขี้ยวโยนใส่คนที่กำลังกุมทรศพ พอผู้หญิงตกใจร้องกรีดกร๊ากดิ้อโอกาสไปเบียดไขว้คว้าตามประสาเจ้าชู้ แต่บางคนก็พาลูกพาเมียไปเที่ยวอย่างสนุกสนาน

พวกผู้หญิงที่ไปเที่ยว ถ้าสาว ๆ บางคนจะถือพัดตามจับทำควยไม้จันทน์เดินกรีดกราย คนที่ถึงดงามทำบ้านปิ้งกินหมากแล้วสี่ซั้งห้าเลื่องมองผู้ชาย ครั้นสบตาก็ก่แสดงกริยาเอียงอ้าย ส่วนหญิงที่ขายของคอยเรียกหาคนซื้อ

สภาพการที่กล่าวมา เห็นได้จากตอนงานพระเมรุที่เมืองหมันทยา

บักนั้น	ฝูงประขามาสิ้นทุกถิ่นฐาน
พวกผู้หญิงสาวสาวชาวราน	เดินเที่ยวคูงานพลานไป
นักเลงเหลาเจ้าชู้ชู้ฉาย	บุ๋งลายฉีกผ้าคักคักดมใหม่
กักรวิตปิคมับทาไหล	หมแพรหนึ่งไกสองเพลาะ
เห็นสาวสาวเหลาชาหลวงเรื่อนนอก	สะกิดบอกเพื่อนกันคนนั้นเหมาะ
บ้างเดินเวียนแวกชายรายเราะ	พุดปะเหลาะลคเลี้ยวเกี้ยวพาน
พวกกูโยนโคลนคมกัไมว่า	สูทณฝนฟ้าไม่ไปบ้าน
บ้างยืนนั่งตั้งใจจะกูงาน	ลับสนอสมานเรารุม
พวกผู้ชายรายยืนอยู่สองข้าง	แหวกทางให้ผู้หญิงถลาหลุม
ทลนคมกลางถนนคนชุม	หนุ่มหนุ่มสรวลเสเฮฮา

บัดนั้น
 เป็นหมุมมาคุดอกไม้
 พวกผู้ห่มหมุมคุดมศีระ
 ปลอมปนมิให้คนสงกา
 พวกผู้หญิงชาวบ้านไกล
 หมากพลูหรือใส่ซอง
 พวกบัณฑิตตติจะเคอะเข้านิ่งไกล
 ปะเหลาโลนล่าพองคะนองมือ
 พวกผู้ชายโง่งเงงนักเลงถั่ว
 เห็นบอนตั้งหลังระทาคอกไม้
 บางยกขึ้นเส้นเล่นพกเปลา
 บางปลอมเปลี่ยนสับจับเงินแดง
 ลางเหลาลอบจุกประทัดทิ้ง
 บางโกรธบางวาบาชัง

ประชาชนอลหม่านไม่นับได้
 แลวไปคูนั่งฟังเจรจา
 เดินปะใครพบก็หลบหน้า
 เทียวเล่นตามประสาหมุมคะนอง
 ตามไค่นั่งรายชายของ
 เห็นใครเดินมาร้องเรียกให้ซื้อ
 ช่วยเขี่ยไค่อ่านอวดสวดหนังสือ
 เอาอิฐถือลอบทิ้งจนนิ่งไป
 แต่งตัวนุ่งผ้าพกใหญ่
 ก็แหวะวางเข้าไปนั่งแทง
 ครั้นเสียเข้าก้นทำหน้าที่
 ที่คิดพันเยื่อแยงกันรุงรัง
 พวกผู้หญิงเป็นหมุมมาคุดหนึ่ง
 บางนั่งคูดนุกบางลุกไป

หน้า 60

ตอนเมืองฉลวงพิธีอภิเษกนุษาภิจักรกา

บัดนั้น
 เดินเป็นหมุมหมู่เที่ยวคูดงาน
 บางแบกมามานั่งคูดะคร
 สาวสาวไม่มีตัวสำคัญ
 ลางคนคมสันทำบั้นปึง
 ซ่าเลื่องแลมาสบหลบตาชาย
 นักเลงเหล่าเจ้าฐหมุมหมุม

หญิงชายประชาชนอลหม่าน
 อุมลูดจุงหลานพัลวัน
 แดครอนก็กางร่มกัน
 ถือพัคคามจิวจันทน์กรีกกราย
 สีซึ้งกินหมากเมียงมาย
 สะกิดเพื่อนเอื้อนอายอคสุใจ
 คาคเข้มชค่นุงปุมเกี้ยวคอกไค

ทัคยามหิมสีน้ำดอกไม้
 เห็นสาวที่โหนซุ่มก็รุมเกี่ยว
 บางเที่ยวทิ้งมอญรำทำกรีกกราย
 ลางคนคักริตติกรึงกรึง
 แลวเดินเมียงเคียงเข้าพุดจา

หวีนมตำรับใหญ่แยกคาย
 อดข้าวขบเคี้ยวอยู่จนสาย
 พวกผู้ชายสรรวลเสเฮฮา
 เห็นผู้หญิงยักควักไหต่อหน้า
 หนุ่มสาวชาวพาราสาธราใจ

หน้า 498-499

3. ชาวเมืองกับการสงคราม

สภาพการรบในสมัยโบราณนั้นฐานทัพสำคัญคือเมืองหลวง ซึ่งจะมีกำแพงเมือง
 ล้อมรอบ ถ้าข้าศึกยังไม่บุกรุกเข้ามาในกำแพงเมืองก็ถือเสมือนว่าการสงครามยังไม่พ่ายแพ้
 การรบนั้นถ้ากองทัพข้าศึกไปถึงที่ใดจะกวาดต้อนผู้คนและเสบียงอาหารไปกับกองทัพด้วย ดังนั้น
 เมื่อประชาชนทราบข่าวศึกจะพากันอพยพไปซ่อนตัวในป่า ซุกซ่อนข้าวของเงินทองไว้อย่างมิด
 ซิด ซึ่งสภาพเหล่านี้มีแสดงไว้ในบทละครเรื่องอิเหนาตอนเกิดศึกสงคราม ตัวอย่างเช่นตอน
 ศึกกะหมังกูหนึ่ง เมื่อกองทัพของระตูกะหมังกูหนึ่งมาชิดเมืองกาหาประชาชนพากันตื่นตกใจ
 บางคนก็เก็บข้าวของซุกซ่อน บางคนก็เตรียมเก็บข้าวของอพยพหนีเข้าป่า ซุกซ่อนจนวายกันไป
 ทั้งหมด

บัดนั้น
 ครั้นรู้ข่าวศึกมาไม่ไวใจ
 พวกผู้หญิงวิ่งหาเสาแหกรถาน
 เอาผาคาคอกม้วนพันตัว
 บางชนของนาปายายาย
 ช่วยกันหามหัวหอบที่นอน
 บางชนชักพรรคพวกพี่น้อง
 ชุบชิบพุกกันมิให้ค้าง

ผู้คนขนบทนอยใหญ่
 บ้านรองของใครก็ผอนคริว
 ดนลานแม่งเสบียงไว้ให้ตัว
 เตรียมตัวเก็บของใส่หาบคอน
 ทัพฝ่ายฟูกเบาะเมาะหมอน
 ลูกอ่อนอุ้มจูงมารุงรัง
 ยักย้ายเงินทองไปเที่ยวฝัง
 ซอนมิดปิดบังไม่บอกใคร

เหล่าพวกแม่ม่ายไร้ลูกตัว
 เขาประสมกรมการที่คุมไป
 ทุกถิ่นฐานบ้านเรือนรายทาง
 ทั้งครอบครัวหัวเมืองบรรดามี

หาบคอนของตัวมาตามไค้
 พูคจาเกลี้ยไกล้เป็นไมตรี
 ก็ยกครัวว้าวต่างออกจากที่
 อพยพหลบหนีเข้าป่าดง

หน้า 286-287

ตอนที่ปั่นหยึกทัฟไปจับสี่ะตราที่ปลอมเป็นยาหรั้น ขณะที่อยู่ในเมืองกาหลังควัยกัน
 ในตอนนี้จะแลเห็นความตื่นตกใจของราษฎรที่กำลังนอนหลับแล้วสะดุ้งตื่นขึ้นมาเพราะเสียงกอง
 ทหาร ต่างคนก็ตกใจเรียกหาลูกหาตัว หญิงชายวิ่งปะทะกัน บางคนตื่นขึ้นมาก็กักกันวิ่งหนี
 โดยไม่คิดถึงสมบัติใด ๆ ชุลมุนวุ่นวายไปทั้งเมือง

บัดนั้น

ไม่แจ้ง เหตุเภทพาลประการใด
 สำคัญว่าโจรป่าเข้ามาปล้น
 บ้างร้องเรียกลูกฝากตัวตาย
 ลางคนสวละวนนอนสนุก
 หลับตาควาอะไรก็ไม่ทัน
 ที่บ้านไกล้ไค้ยินเสียงแซ
 ซัด เขมรออกมาผ้าพันพุง
 บ้างวิ่งวุ่นอลวนขนของ
 หลงกอดแม่ม่ายวากรรยา
 พวกผู้หญิงวิ่งตื่นตัวสิ้น
 อุมบุตรจุกหลานลงบันได
 บ้างเสียวออกหลังวัดพลัดตัว
 บ้างลากลูงจูงปายายาย

หญิงชายชาวบ้านบ้านไกล้
 ต่างตื่นตกใจวุ่นวาย
 ประชาชนอกสันขวัญหาย
 หญิงชายวิ่งปะทะปะกัน
 เมียปลุกลูกหลงละเมอฝัน
 จุกคราพากันออกจากมุ้ง
 นึกแน่วไฟไหม้ไกล้รุ่ง
 ปีนขึ้นข้างยั้งแยงหลังคา
 โดยประตูกดกลองลมตลา
 เหลือบไปปะพ้อตาก็ตกใจ
 ร้องเพรียกเรียกกันว่าไฟไหม้
 สับสนปนไปกับพวกชาย
 ผาหมอยู่กับตัวก็ตกหาย
 วุ่นวายไปทั้งเวียงชัย

หน้า 846-847

ตัวอย่างเท่าที่ไ้ยกมาประกอบนี้ แสดงให้เห็นสภาพของราษฎรในลักษณะต่าง ๆ
ได้อย่างชัดเจน สภาพเช่นนี้แม้ในปัจจุบันก็ยังคงเป็นอยู่